

מלך כשופט ומחוקק - רמב"ם

א. בימינו מקובלת התפיסה המפרידה את השלטון לשלוש רשויות: מבצעת, מחוקקת ושופטת. מהי עמדת התורה ביחס להבחנה זו? נראה שההבחנה בין הרשות השופטת והמחוקקת ובין הרשות המבצעת מוסכמת: חכמי ישראל הם שמופקדים הרי על השיפוט והחקיקה ולא המלך. אולם, מפסוקים רבים עולה שלמלך תפקיד שיפוטי. כך רואים כבר בבקשת העם משמואל (שמואל א, ח ד-ו):

ויתקבצו כל זקני ישראל ויבאו אל שמואל הרמתה: ויאמרו אליו הנה אתה זקנת ובניך לא הלכו בדרכיך עתה שימה לנו מלך לשפוטנו ככל הגוים: וירע הדבר בעיני שמואל כאשר אמרו תנה לנו מלך לשפוטנו ויתפלל שמואל אל ה'.

וכן מסוף הפרשייה (שם יט-כב):

וימאנו העם לשמע בקול שמואל ויאמרו לא כי אם מלך יהיה עלינו: והיינו גם אנחנו ככל הגוים **ושפוטנו מלכנו** ויצא לפנינו ונלחם את מלחמתנו: וישמע שמואל את כל דברי העם וידברם באזני ה': ויאמר ה' אל שמואל שמע בקולם והמלכת להם מלך ויאמר שמואל אל אנשי ישראל לכו איש לעירו.

את הראיה מפסוקים אלו לבדם היה ניתן אולי לדחות בטענה שאין ללמוד מרצון העם, ואדרבה זה אולי היה חטאם – הרצון שהמלך ישפוט בהתאם למערכת חוקים חלופית לחוקי התורה. אולם, כאשר הפסוק מתאר ומשבח את שלטונו של דוד הוא אומר (שמואל ב ח, טו):

וימלך דוד על כל ישראל ויהי דוד עשה משפט וצדקה לכל עמו.

תיאור דוד כשופט עולה בצורה חדה גם מתחילת מרד אבשלום (שמואל ב טו, א-ו):

ויהי מאחרי כן ויעש לו אבשלום מרכבה וססים וחמשים איש רצים לפניו: והשכים אבשלום ועמד על יד דרך השער ויהי כל האיש אשר יהיה לו ריב לבוא אל המלך למשפט ויקרא אבשלום אליו ויאמר אי מזה עיר אתה ויאמר מאחד שבטי ישראל עבדך: ויאמר אליו אבשלום (לאחר שסיפר לו על הדין וכיצד נפסק) ראה דברך טובים ונכחים ושמע אין לך מאת המלך: ויאמר אבשלום מי ישמני שפט בארץ ועלי יבוא כל איש אשר יהיה לו ריב ומשפט והצדקתי... ויעש אבשלום כדבר הזה לכל ישראל אשר יבאו למשפט אל המלך ויגנב אבשלום את לב אנשי ישראל.

נמשיך לשלמה המלך ונראה את מרכזיות וחשיבות תפקיד המלך כשופט גם אצלו. כך עולה מתפילתו (מלכים א ג, ז-יד):

ועתה ה' אלהי אתה המלכת את עבדך תחת דוד אבי ואנכי נער קטן לא אדע צאת ובא: ועבדך בתוך עמך אשר בחרת עם רב אשר לא ימנה ולא יספר מרב: ונתת לעבדך לב שמע

לשפט את עמך להבין בין טוב לרע כי מי יוכל לשפט את עמך הכבד הזה: ויטב הדבר בעיני ה' כי שאל שלמה את הדבר הזה: ויאמר אלקים אליו יען אשר שאלת את הדבר הזה ולא שאלת לך ימים רבים ולא שאלת לך עשר ולא שאלת נפש איביך ושאלת לך הבין לשמע משפט: הנה עשיתי כדברך הנה נתתי לך לב חכם ונבון אשר כמוך לא היה לפניך ואחריו לא יקום כמוך: וגם אשר לא שאלת נתתי לך גם עשר גם כבוד אשר לא היה כמוך איש במלכים כל ימך: ואם תלך בדרכי לשמר חקי ומצותי כאשר הלך דויד אביך והארכתי את ימך.

וכך משבחת מלכת שבא ומברכת את שלמה (מלכים א' י, ט):

יהי ה' אלהיך ברוך אשר חפץ בך לתתך על כסא ישראל באהבת ה' את ישראל לעולם וישימן למלך לעשות משפט וצדקה.

חשוב היטב: מדוע המלך שופט ולא החכמים והסנהדרין? זאת ועוד, מה בין המלך לשופטים האחרים? יש משהו ייחודי במשפטו שמבדיל אותו משאר השופטים? מהי התרומה הייחודית של היותו מלך לתפקידו כשופט? מדוע העם עלה אליו למשפט?

ננסה: מערכת משפט דורשת כוח מוסכם שעומד מאחריה ויכול לכפות ולכדת אליה ולכבד את פסיקותיה. התורה אמנם מצווה למנות שופטים בכל עיר ועיר¹, אך יתכן שלחכמים לא היה את הכוח לכפות את משפטם, ובייחוד בדיונים שהתעוררו בין אנשים ממקומות שונים². יתכן גם כמונן שהיו מקומות רבים שבהם לא קיימו את המצוה ולא מינו בית דין מקומי. התורה אמנם מצווה לפנות לסנהדרין כמעין בית משפט עליון, אך יתכן שעיקר תפקידם לפרש את התורה ולפשוט את הספקות ההלכתיים ולא לשפוט בין שני אנשים בדיונים שעיקרם ויכוח עובדתי³. כמו כן, לא בטוח שעלינו להבחין בצורה חדה בין דוד ושלמה לחכמי התורה האחרים. יתכן שדוד היה נשיא הסנהדרין⁴ כך שהמתח בין הפסוקים שמתארים את מרכזיותם כשופטים ובין תפקיד השופטים ובית הדין הגדול קטן יותר.

1. דברים טז, יח: שופטים ושטרים תתן לך בכל שעריך אשר ה' אלהיך נתן לך לשבטיך ושפטו את העם משפט צדק.

2. שאז כל מקום מקבל רק את סמכות השופט של עירו.

3. וכך אולי עולה מהפסוקים שבחלק הראשון של הפרשייה (דברים יז, ח-יא): כי יפלא ממך דבר למשפט בין דם לדם בין דין לדין ובין נגע לנגע דברי ריבת בשעריך וקמת ועלית אל המקום אשר יבחר ה' אלהיך בו: ובאת אל הכהנים הלויים ואל השפט אשר יהיה בימים ההם ודרשת והגידו לך את דבר המשפט: ועשית על פי הדבר אשר יגידו לך מן המקום ההוא אשר יבחר ה' ושמרת לעשות ככל אשר יורוך: על פי התורה אשר יורוך ועל המשפט אשר יאמרו לך תעשה לא תסור מן הדבר אשר יגידו לך ימין ושמאל.

4. כך עולה מהקדמת הרמב"ם למשנה תורה.

ב. מפסוקי הנביאים עולה כאמור מרכזיות המשפט בתפקידי המלך, וממילא הקשר ההדוק בין הזרוע השיפוטית לזרוע הביצועית-מלכותית עד שעצם ההפרדה ביניהן מוטלת בספק. על הרקע הזה המשנה שקובעת שהמלך לא דן ולא דנים אותו מפתיעה במיוחד (סנהדרין יח.):

המלך לא דן ולא דנין אותו, לא מעיד ולא מעידין אותו.

חשוב: מה היחס בין הפסוקים שראינו שתיארו את תפקיד המלך כשופט ובין דברי המשנה שהמלך לא דן?

בע"ה בהמשך הדרך נדון בהרחבה בגדרי הדין והיקפו, ובשלב זה נסתפק בהיכרות ראשונית עם הסבר הגמרא לדין וחילוקו של רב יוסף (שם):

מלך לא דן כו'. אמר רב יוסף: לא שנו אלא מלכי ישראל, אבל מלכי בית דוד – דן ודנין אותן, דכתיב בית דוד כה אמר ה' דינו לבקר משפט. ואי לא דיינינן ליה (ואם לא דנים אותם) – אינהו היכי דייני (איך הם יכולים לדון)? והכתיב התקוששו וקוששו, ואמר ריש לקיש: קשט עצמן ואחר כך קשט אחרים.

חזור לשאלה הקודמת וענה עליה לאור דברי רב יוסף!

הגמ' מסבירה בהמשך את הרקע לתקנה שמלכי ישראל לא דנים ולא דנים אותם (שם):

אלא מלכי ישראל מאי טעמא לא? – משום מעשה שהיה. דעבדיה דינאי מלכא קטל נפשא (עבדו של ינאי המלך הרג אדם), אמר להו שמעון בן שטח לחכמים: תנו עיניכם בו, ונדוננו. שלחו ליה: עבדך קטל נפשא. שדריה להו (שלח להם ינאי את העבד שידונו אותו). שלחו ליה: תא אנת נמי להכא (בוא גם אתה לכאן), והועד בבעליו (על האדם להיות נוכח במשפט עבדו), אמרה תורה: יבא בעל השור ויעמוד על שורו. אתא ויתיב (בא וישב). אמר ליה שמעון בן שטח: ינאי המלך! עמוד על רגליך ויעידו בך (על הנידון לעמוד בשעת קבלת העדות). ולא לפנינו אתה עומד, אלא לפני מי שאמר והיה העולם אתה עומד, שנאמר ועמדו שני האנשים אשר להם הריב וגו'. אמר לו: לא כשתאמר אתה, אלא כמה שיאמרו חבריך. נפנה לימינו – כבשו פניהם בקרקע, נפנה לשמאלו – וכבשו פניהם בקרקע. אמר להן שמעון בן שטח: בעלי מחשבות אתם, יבא בעל מחשבות ויפרע מכם. מיד בא גבריא'ל וחבטן בקרקע, ומתו, באותה שעה אמרו: מלך לא דן ולא דנין אותו (מאחר שאין דנים אותו בשל החשש לתקלה, אז הוא פסול לדון, קשוט עצמן ואח"כ קשוט אחרים) לא מעיד ולא מעידין אותו.

וכך מסכם הרמב"ם את הדברים (מלכים ג, ז):

כבר ביארנו שמלכי בית דוד דנין אותן ומעידין עליהן אבל מלכי ישראל גזרו חכמים שלא ידון ולא דנין אותו, ולא מעיד ולא מעידין עליו, מפני שלבן גס בהן ויבא מן הדבר תקלה והפסד על הדת.

מדוע מלכי ישראל פסולים לדון ואין דנים אותם? מהי סיבת התקנה? נסה להתבונן בדברים: מהי משמעותם?

ג. האם יש למלך סמכויות ייחודיות בתחום המשפט כמלך? מהן אותן סמכויות ומה היחס בניהן ובין המשפט הרגיל? נעסוק בהרחבה בדברי הרמב"ם והר"ן ונפתח **ברמב"ם** (רוצח ב, א-ד):

כל ההורג חבירו בידו כגון שהכהו בסייף או באבן הממיתה, או שחנקו עד שמת, או שרפו באש, הואיל והרגו מכל מקום הוא בעצמו הרי זה נהרג בבית דין. אבל השוכר הורג להורג את חבירו, או ששלח עבדיו והרגוהו, או שכפת חבירו והניחו לפני הארי וכיוצא בו והרגתו החיה, וכן ההורג את עצמו, כל אחד מאלו שופך דמים הוא ועון הריגה בידו וחייב מיתה לשמים ואין בהן מיתת בית דין. וכל אלו הרצחנים וכיוצא בהן שאינן מחוייבים מיתת בית דין אם רצה מלך ישראל להרגם בדין המלכות ותקנת העולם הרשות בידו, וכן אם ראו בית דין להורג אותן בהוראת שעה אם היתה השעה צריכה לכך הרי יש להם רשות כפי מה שיראו.

נמשיך לדברי הרמב"ם בהלכות סנהדרין (יח, ו):

גזירת הכתוב היא שאין ממיתין בית דין ולא מלקין את האדם בהודאת פיו אלא על פי שנים עדים, וזה שהרג יהושע עכן⁵ ודוד לגר עמלקי⁶ בהודאת פיהם הוראת שעה היתה או דין מלכות היה.

ובהלכות מלכים (ג, י):

כל ההורג נפשות שלא בראיה ברורה, או בלא התראה, אפילו בעד אחד, או שונא שהרג בשגגה (ויש חשש שהרג במזיד במסווה של שגגה), יש למלך רשות להרגו ולתקן העולם כפי מה שהשעה צריכה, והורג רבים ביום אחד ותולה ומניחן תלויים ימים רבים להטיל אימה ולשבר יד רשעי העולם.

נסה להתבונן בדברי הרמב"ם כמכלול: מהי סמכות המלך בתחום המשפטי?

5. על הפרת החרם ולקיחת השלל.

6. שהרג את שאול.

ד. יש למלך אפוא סמכות ענישה שלא לפי הדין כאשר השעה צריכה לכך. העבירה שמוזכרת ברמב"ם היא רצח – ללא שני עדים או ללא קשר ישיר למעשה שמאפשרים להעניש את הרוצח לפי הדין הרגיל. האם יכולת המלך מוגבלת לענישת רוצח או שהוא יכול להעניש גם גנבים? ומה עם עבירות שבין אדם למקום? הוא יכול להעניש על חילול שבת?

חשוב על סברה לחלק בין רצח לגזל, ובין עבירות שבין אדם לחברו לעבירות שבין אדם למקום. איפה היית מחלק? איפה החילוק מובן לך יותר?

יתכן שניתן ללמוד מהגמ' בב"מ ומדברי הריטב"א שהמלך יכול להעניש גם גנבים. הגמ' מספרת על רבי אלעזר בנו של רבי שמעון שהסגיר גנבים למלכות הרומאית והתבסס על ראיות נסיבתיות ושיקול דעת. **הריטב"א** תמה על כך (ב"מ פג):
והא דדאין בלא עדים והתראה ושלא בזמן סנהדרין, שאני הכא דשליחא דמלכא הוא ומדיני המלכות להרוג בלא עדים והתראה לייסר העולם כמו שראינו בדוד שהרג גר עמלקי ושלוחו של מלך כמותו.

הסבר את תשובת הריטב"א. הוכח מהדברים שהמלך יכול להעניש גם על גניבה! נסה לדחות את הראיה.

הריטב"א עוסק במלכות נכרית⁷ ויתכן שדווקא היא יכולה להעניש גם על גניבה בעוד שמלכות ישראל יכולה להעניש על רציחה בלבד. וסברת החילוק פשוטה: אחריות השיפוט מסורה בעם ישראל לבתי הדין, ולמלך תפקיד משלים בלבד, ויתכן אפוא שתפקידו מצומצם להתמודדות עם אלימות קשה כרצח. בבני נח, לעומת זאת, אחריות השיפוט מסורה למלכות הנכרית שמקימה מערכת שיפוט ושיטור שאחראית על השמירה על הסדר החברתי.

הרב ישראלי סבור שהמלך יכול להעניש על רציחה בלבד (עמוד הימיני ט):
אך הרמב"ם שהביא את ההלכה רק לענין רוצחים, ברור שסובר שלא ניתנה הרשות למלכי ישראל אלא להרוג הרוצחים, אבל לא בגנבים שאין בהם שום חיוב מיתה כלל.
כך פירש גם **פרופ' בלידשטיין** שהתמודד עם שאלת הסברה: מדוע לחלק בין רצח לגניבה? אם המלך יכול להעניש רוצחים שלא מן הדין, בהתאם לצורך השעה, מדוע שלא יוכל גם להעניש גזלנים וגנבים לפי צורך השעה? נלמד את הסברו (עקרונות מדיניים עמ' 134):

7. וראב"ש קיבל את סמכותו מהמלכות הנכרית שהוא היה שליחה.

שיפוט מיוחד זה מכון נגד שפיכת דמים לבד. ואמנם מתייחס הרמב"ם במקומות אחרים בחומרה יתרה לרציחה, "שאין בכל חטאת האדם יותר גדול" ממנו, ומטעים כי יותר מכל פושע אחר פוגע הרוצח בקיום החברה. רציחה היא היחידה בעברות החברתיות שעונשה מוות... בהתחשב במטרה החברתית של השיפוט המלכותי ניתן לצפות שהמלך יוסמך לפעול בצורה חופשית זו גם כדי למנוע אלימות או הידרדרות מסוגים אחרים, אך הסמכה זו נעדרת. אמנם מדובר בטענה מן השתיקה אך קשה להניח שרבנו היה סותם את דבריו (ומדגים רק ממקרי רצח) לו רצה להעניק למלך סמכות לענישת מוות חריגה בתחומים נוספים. עלינו להסיק אפוא, כי בד בבד עם הרחבת סמכותו השיפוטית של מלך יש גם מאמץ לתחום לה תחומים ולמנוע ממנה להתפשט כמערכת מקבילה וצורת למערכת המשפט הנורמטיבית.

מהי סברת הצמצום לפי הסברו של פרופ' בלידשטיין? הדברים מובנים לך?

לעומת דרך זו, **האור שמח** מגביל אמנם את יכולת הענישה לעברות שבין אדם לחברו בלבד, אך לומד מהגמ' בב"מ שאין לחלק בין רצח לגזל (מלכים ג, י):
והיינו דוקא לרוצח, אבל בענינים שבין אדם למקום, כמו בהטיח את אשתו תחת תאנה (יבמות צ' ע"ב) או רכב על סוס בשבת⁸, שזה אינו נוגע לתקון המדינה כלל, אין זה שייך למלכי בית דוד, רק לסנהדרין, וברור... ומריש פ' הפועלים (ב"מ פ"ג ע"ב) מוכח דאף לגנבים היה רשות להרגן מדין המלכות לתיקון העולם.

ה. המשותף לדרכים שלמדנו עד כה הוא הגבלת יכולת המלך לענישה על עבירות שבין אדם לחברו בלבד. אולם, מפשטות דברי הירושלמי עולה שהמלך יכול להעניש גם על עבירות שבין אדם למקום (סנהדרין ו, ג):
מעשה בחסיד אחד שהיה מהלך בדרך וראה שני בני אדם נזקקין לכלבה, אמרין נן ידעין דו גברא חסידה (אנו יודעים שהוא חסיד) אזיל ומסהיד עלן (והוא ילך ויעיד עלינו) ומרן דוד קטיל לן (והמלך דוד יהרוג אותנו)⁹ אלא ניקדמיה וניסהוד עלוי אסהידו עליה ונגמר דינו ליהרג.

הוכח מדברי הירושלמי שהמלך יכול להעניש שלא לפי הדין הרגיל גם על עבירות שבין אדם למקום!

8. מקרים שבהם בית דין העניש בהוראת שעה.
9. שכן המלך יכול להרוג גם על פי עד אחד.

הם חששו שמא אותו חסיד ילך ויעיד לפני דוד המלך, ולמרות שהוא רק עד אחד – מלך יכול להעניש גם על פי עד אחד. ומכאן שמלך יכול להעניש גם על גילוי עריות, עבירה שבין אדם למקום ולא רק על רצח או גניבה, עבירות שמערערות את הסדר החברתי.

האור שמח והרב ישראלי התמודדו עם השאלה. **האור שמח** כתב (שם):

אבל בענינים שבין אדם למקום... שזה אינו נוגע לתקון המדינה כלל, אין זה שייך למלכי ב"ד, רק לסנהדרין, וברור. אך צ"ע מירושלמי סנהדרין פרק נגמר הדין (פ"ו) ה"ג גברא חסידא אזיל ומסהיד עלן ומרן דוד קטל לן, הרי דעל עריות היה הורג עפ"י עד אחד, ואולי הכוונה דהיה מעמידו בקשרי המלחמה כמו שעשה לאוריה החתי.

מהי תשובת האור שמח? חזור אל דברי הירושלמי ולמד אותו לפי פירושו. מה אתה חושב על הדברים? הם קשים לך?

הרב ישראלי ענה תשובה אחרת (שם):

אך מכל מקום זה דוחק גדול ואינו במשמעות הירושלמי (תשובת האור שמח). ויותר נראה שלדעת הרמב"ם יתפרש הירושלמי במה שכתב ומרן דוד קטל לן (עפ"י עד אחד) דהיינו **לדוד המלך בתורת ראש הסנהדרין**¹⁰ **מדין הוראת שעה**¹¹, כי אולי היה אותו הדור פרוץ בזה.

מהי תשובת הרב ישראלי?

1. נפגשנו עד כה עם שתי שיטות: הסוברים שמלך יכול להעניש רק על רציחה, והסוברים שהוא יכול להעניש גם על גניבה ושאר עבירות שפוגעות באחר. **הכלי חמדה**, ר' מאיר דן **פלצקי**, למד מפשטות הירושלמי דרך אחרת (שופטים אות ו):

והנה מתפלא אני עליו שלא הביא דברי הירושלמי בסנהדרין דמבואר דגם ברובע יכול המלך להרוג על פי עד אחד. אמנם ביאור הדברים נראה לענ"ד דמלך דן בדיני בני נח, וממילא זהו רק בז' מצות שגם בני נח מזהרין עליהן, אבל בדינים שישראל נצטוו עליהן רק מפאת קדושת ישראל ובדיני ישראל לא שייך להרוג כי אם בעדים והתראה, לא שייך בזה דין מלך כי אם דין ב"ד מי שהוא למיגדר מילתא והוראות שעה.

על אילו עבירות יכול מלך להעניש שלא מן הדין לפי הכלי חמדה? נסה להתבונן: מהי משמעות הדברים? מדוע שמלך יכול להעניש דווקא על שבע מצוות בני נח?

10. שכן דוד המלך היה גם ראש הסנהדרין ולא רק מלך.
11. שהרי הסנהדרין ודאי יכולים להעניש בהוראת שעה גם על עבירות שבין אדם למקום.

ז. הקשר שבין סמכויותיו המשפטיות של המלך ובין שבע מצוות בני נח בא לידי ביטוי גם בהסברו של **האור שמח** ליכולת המלך להרוג על פי עד אחד (שם):

אך זאת אני מתפלא על רבינו שכתב אפילו בעד אחד, האם ע"י ע"א נתיר גופו להריגה, אתמהה. אמנם רואים אנו לרבינו בהלכות רוצח פרק ו' שכתב וכל הרוצחים שהרגו בעד אחד או בלא התראה כו', אם הרגן גואל הדם אין להם דמים וכו', וכתב ע"ז בהשגות, תימה הוא, ואיך נאמין בעד אחד להתיר דמו של זה לגואל הדם... והנראה לי דרבינו סובר, דהואיל דבן נח נהרג עפ"י עד אחד (שדי בעד אחד כדי לחייב אותו מיתה ואין צורך בשני עדים), לכן גם גואל הדם אם הרג לרוצח בעד אחד אין נהרג עליו, וכן מלך ישראל יש לו רשות להרוג, דדוקא לדון בדיני סנהדרין, בחוקים תורנים שמצוה עליהן לדון צוהה התורה דבעי שני עדים, אבל בגואל הדם ומלך ישראל דרשות ניתן להם, והוא לתיקון המדינה, דינם כמו שנתנה התורה הנימוסית לבני נח, וזה ענין מושכל.

מדוע המלך יכול להעניש על פי עד אחד? מה הקשר שמוצא האור שמח בין יכולתו ובין דיני בני נח? נסה להתבונן: מהי משמעות הדברים? מהי משמעות הקשר?

נלמד את הסברו של **פרופ' בלידשטיין** לדברים העמוקים (שם עמ' 145):

הבנה זו פותחת פתח להבנת אופי המלכות במשנת הרמב"ם. ר' מאיר שמחה ביטא את הדבר ביטוי כפול: מגמה עיקרית של המלכות היא "תיקון המדינה" – יצירת יציבות חברתית וביטחון פיזי, ובכך תשתווה מלכות ישראל לכל התארגנות מדינית שתכיר בה ההלכה; מלכות ישראל אף תפעל לפי כללים הלכתיים אוניברסליים ("תורה נימוסית") – כללים המתפקדים גם במסגרת דיני בני נח ומלכות העמים, שכן מטרה אחת לכולם: "שלא ישחת העולם".

ננסה לסכם לסיום:

- (1) מפרשיות התנ"ך עולה שאחד מתפקידיו המרכזיים של המלך הוא שיפוט.
- (2) לדעת הרמב"ם, תפקידו של המלך הוא בענישה שלא מן הדין כדי לשמור על תיקון החברה. העבירה שמוזכרת בפירוש ברמב"ם היא ענישה על רצח – בעקיפין או ללא עדות כשרה. למדנו שלוש שיטות בהיקף סמכות הענישה של המלך לפי הרמב"ם:
 - הרב ישראלי – דווקא על רצח.
 - האור שמח – על רצח וגניבה, פשיעה פלילית.
 - הכלי חמדה – על כל שבע מצוות בני נח, כולל עריות.